

EUSKAL PILOTAREN HISTORIA AMERIKETAN

CARMELO URZA

Euskal pilota Ameriketara nola zabaldu eta bilakatu den ikustea dugu pilotaren historia luzearen atal jakingarri-
netako bat. Espero daitekeenez, historia honek zerikusi handia dauka euskaldunek Ameriketara egindako emigrazioarekin. Hala ere, pilotak bere moduko bizitza egin du Ameriketara, euskal emigrazioaren esparruaz bestalde, eta Latinoamerikako leku batzuetan eta bestetan Euskal Herrian ez bezala bilakatu da, euskal pilotaren txokora modalitate berriak ekarriz, handik aurrera mundu osoan zehar zabaltzeko.

Euskaldunek Ameriketara egindako emigrazioa XVI. mendean hasi zen. Orduan heldu ziren kontinente berriraino kon-

kistatzaile eta misiolariak osatutako lehen taldeak. Harrez gero, bostehun urtez ibili dira euskaldunak Ameriketara bidean, harik eta orain dela hogeita hamar urte mugimendua ia erabat gelditu den arte. Askotan euskaldunak aukera berrien bila joaten ziren Ameriketara, etxeke primutasuna eskura ezinik zutela. Beste batzuetan, berriz, babes bila hurbiltzen ziren kontinente berriraino: milaka euskaldunek alde egin behar izaten zuten Euskal Herritik gerrak, gorabehera politikoak, edota arazo ekonomikoak zirela kausa. Honela, XVI. mendean Kubara joaten ziren; XVII. mendean Mexiko eta Txilera; XVIII. mendean Venezuelara eta XIX. mendean Argentina, Uruguay, Brasil, Peru, Bolivia, Mexiko eta Kaliforniara. Ikasketak zituztenek Latinoamerikako hirietara jotzen zuten; baserriko gazteek, berriz, mugaldean topatzen zuten aurrerabidea.

Edonora joanda ere, ohiturak eta usadioak berekin eraman ohi zituzten, bai eta erlijioa eta pilota maitagarria ere. Honela, atzerriko gorabeherari aurre egiten saiatzen ziren elkarrekin bilduz negozioak zuzentzeko, euskaraz hitz egiteko, Euskal Herriko sukaldaritza erabiltzeko eta jaialdiak egiteko. Pilota kultur ezaugarri horietariko bat zen, aldi berean astialdia emateko modua eta kultur sakramentua.

Ameriketara joandako euskaldunen lehen belaunaldiak bere hartan gorde zituen pilota-jokoaren arau eta egitura usadiozkoak. Lehenengo etorkinek esku hutsik jokatzen zuten Euskal Herriko pilotalekuak gogoan hartuta eraikitako frontoietan. Hala ere, gero eta zailago egin zitzairen honelako ohiturak gordetzea; izan ere, elkarrengandik isolatuta zeuden eta harreman gutxi zeukaten Euskal Herriarekin. Gainera, oso garestia zen pilotak eta tresnak etxetik ekartzea. Honenbestez, unean uneko konponbideak bilatu behar eta beren gisako pilotak, tresnak eta frontoiak egiten hasi ziren eguneroko premiei egokitzeko. Areago, hainbat mendetan herrialde guztietako etorkinekin batera bizi behar izateak kultur nahasketa handia eragin zuen eta, honenbestez, alemaniarrek, Asiako jendeak eta azkenean euskaldunek ere, nola edo hala bilakatu eta nazio-identitate berriak osatu zituzten, nahiz eta euskaldunek gogo handia erakutsi beren kultur nor-tasunari eusteko euskal etxeen eta bestelako elkarteen bidez. Urteak joan urteak etorri, etorkin-taldearen oroimena lausotuz

joan zen eta Euskal Herriko pilotalekuak eta arauak ezezagunago bihurtu ziren. Aurrerantzean arbolaren enbor zaharrak adar berriak sortuko zituen, ustekabeak batzuetan.

AMERIKETAKO PILOTA-JOKOAREN BERRIKUNTZAK

Herriko elizaren horma ren kontra jokatu ziren lehen pilota-partiduak Ameriketean, Euskal Herrian bezala. Geroago frontoiak egiten hasi ziren. Frontoiak eraikitzeko harria, pezuca edota porlana erabiltzen zen. Agi denez, honelako frontoi asko ziren Ameriketean barrena. Askok eta asko ohi ez bezalakoak ziren, bai neurritz bai itxuraz.

Izan ere, Hegoaldeko euskaldunek frontisa, atzeko eta ezkerreko paretak eraikitzen bazituzten ere, sarritan ez zuten atzeko paretarik egiten frontoietan. Batzuetan, hala nola Chihuahua (Mexiko) estatuan, pareta eskuinaldean dago; ziurrenik, bertako jokalariek gehienak eskuinaz baliatzen zirelako eta gainera, atzeko paretarik gabe pilota urrunago bidaltzea zeukatelako (Hist 171). Frontoiak eraikitzea oso garestia irtetzen zenean, askok aurreko pareta baizik ez zuten eraikitzen, hala nola, Valle de Jauja-Mantaron (Peru) egindakoa, edota Perun bertan erabiltzen den egurrezko frontis txikia (Hist 196). Iparraldeko euskaldunek, bestalde, pareta bakarreko frontoiak eraiki ohi zituzten. Horiek horrela, Uruguayko euskaldun gehienak Iparraldekoak izaki, bertako pilota-jokoa oso berezia da, frontoi gehienek trinketearen oinarriak dituztelako (Hist 215). Hala ere, trinketearen teilatua eta ezaugarriak bazituzten ere, frontoi horiek ez ziren ohizko trinketeen antzekoak. Bestalde, badira bi paretako frontoiak, atzealde libre dutenak, Peruko probintzia batzuetan. Bukatzeko, frontiseko sarea gora edo behera eraman izan dute zenbait lekutan, eta beste batzuetan kendu egin dute.

Nola eskuratu pilotak betidanik izan da buruhauste ederra Ameriketako jokalarientzat. 1557an, García Hurtado de Mendozak, Txileko gobernadore arabarrak, 3.000 pilota ekarrarazi zituen Europatik Txilera, Espainiako intereseei egindako kaltea eta erregearen haserrea gorabehera (Hist 86). Inmigranteek soluziobideren bat bilatu behar zuten, oso pilota gutxi baitzi-

ren. Honela, hainbat berrikuntza sortu zituzten. Pilota-jokoari egindako ekarpen aipagarrienetariko bat XIX. mendearen amaieran gertatu zen. Orduan kautxo amerikarra erantsi zioten pilotari bola askoz ere bizkorrago egiteko, pilota-jokoa askoz ere azkarrago eta interesgarriago bihurtuz. Harrez gero, aldaketak ugari izan dira: kautxozko hariak dituzten pilotak, kautxo trinkodun pilotak, kautxozko pilota hutsak airez beteak, kautxozko pilotak kortxoz inguratuak, etab. Gaur egun, gero eta gehiago erabiltzen dira tenis-pilotak frontoietan. Egia esan, kautxorik gabeko pilotak ere erabili izan dira pilota-jokoan. Mexikon, pilotak urdinez edo beltzez pintatzen ziren, edota arabiar gomaz, honela hezetasunetik babesteko. Perun, trapuzko pilota erabiltzen zuten: *tiquez* (artilez) eginda zegoen, *caytoz* (artile-hariz) bildua, eta geroago kortxoa sartu zioten barruan (Hist 197). Kuban oso ezaguna zen pilota biguna, baina azkenean tenis-pilota nagusitu zitzaion.

Pilota-jokoaren arauak ere era guztietakoak dira Ameriketan. Ekuadorren, *tabla* izeneko jokoan gomazko pilota erabiltzen dute, tantoak tenisean bezalatsu kontatzen dituzte, eta bost jokalarik osatzen dute talde bakoitza (Hist 99). Tanto bakoitzari *quince* (hamabosteko) deritzote, eta lau hamabosteko eginda joko bat irabazten da. Hiru joko irabazita taldeak *mesa* irabazten du, baina bi *mesa* behar dira *cota* (partidua) irabazteko. Peru aldean, frontoiko paletako jokoak 5 x 6 metroko frontisean jokatzen dituzte, tantoak boleibolean bezala zenbatuta: partidua irabazteko bost jokotatik hiru irabazi egin behar dira, eta hamabost tanto egiten dituen lehena garaile irteten da (Hist 187). Inoiz edo behin pilota-jokoak herri bakar batean asmatu eta bertan baino ez dira jokatu. Honela gertatu da Mexikon: jokoa *chacual* da, Beatriz Jimenez jaunak asmatua Santiago Tulyehualcon zeukan frontoian XIX. mendearen amaieran.

Ocopan (Peru), 1725ean sartu zuten pilota Santa Rosa de Ocopa komentua sortu zuten frantziskotarrek (Hist 197). Fraide euskaldunek jokatu ezezik, erakutsi ere egin zieten pilotan bertako ikasleei, eta hauek probintzia osoan zabaldu zuten jokoa. Nolanahi ere, mende batetik bestera jokoa bilakatuz joan zen eta azkenean *pelotaris* izeneko jokoa agertu zen. Joko honek euskal pilotaren oinarriak bazituen ere, bere gisakoa zen. Honela, 1958an *pelotaris* jokoa babesten zuten komunitateen ordezka-

riek Limako Kirol-Batzordeko arduradunekin hitz egin eta *pelotaris* bestelako kiroltzat hartzeko eskatu zieten. Izan ere, pilotatik bereizitako kirola izanez gero, estatuaren dirulaguntza jasoko zukeen (Hist 199). Peruko Kirol-Batzordeak erabaki zuzenez, *pelotaris* jokoa euskal pilotaren modalitate berezia baino ez zen, eta estatuak ezagutuko bazuen, jokoak euskal pilotaren arauen mende egon behar zuen. Kontuak kontu, *pelotaris* jokoa gainbehera joan zen eta Peruko Kirol-Batzordeak lehengo erabakia aldatu eta bertako kirol jatortzat jo zuenerako, beranduegi zen eta jadanik oso jende gutxi jokatzeko zuten.

Pilotak eta frontoiak ezezik, era guztietako palak eta paletak ere erabiltzen dira Ameriketako Ekuadorren *guante* izeneko jokoa dago: jokalariek egurrezko diskoa erabiltzen dute eskuan, larru lodiz bildua, erdian buru handiko iltzeak eta guzti. *Tabla* jokorako, berriz, egurrezko paleta errektangular edo oboidea erabiltzen dute, kirtenaduna, eta larru gordinez bildua. (Hist 99). Chihuauan (Mexiko) paleta antzeko zerbait egiten dute, *palmeta* deritzotena, bertako egur bigunak behi-larruz bilduz tresnari trinkotasuna emateko (Hist 171).

AMERIKAK EUSKAL PILOTARI EGINDAKO EKARPENA

Ameriketako garatutako zenbait modalitateek goitik behera eraldatu dute pilota-jokoa. Jadanik aipatu dugu zer-nolako eragina izan zuen kautxoak jokoa, eta edozein pilotazalek aitortuko digu jokoak arrakasta handia daukala bertan kautxoazko pilotak erabiltzen direnean. Oraintsu arte, esku-pilota izan da euskal pilota-jokorik ezagunena. Hala ere, gaur egun ezagunagoak dira mundu osoan Argentinan asmatu ziren bi modalitate: paleta eta zestapunta, hain zuzen ere.

XIX. mendearen azken aldera Buenos Airesen zebilen pilotari bat, Melchor Guruceaga, zumezko xistera luzea lantzen hasi zen, eskumuturra apurtuta zeukan aldi batean. Hori zela eta, berehala aldatu zuen jokoa (Cuba 19).

Era berean, lehenengo paleta Argentinan asmatu eta diseinatu zuten 1905ean. Gabriel Martirén dugu paleta honen egi-

lea, *Sardina* goitiznez izendatzen zuten baigorriar bat (Hist 28). Pilota eskuz jo beharrean, behi baten *paleta* edo besaburua erabiltzea bururatu zitzaion. Hurrengoan, bertako zurgin bati eskatu zion keroseno-latak garraiatzeko erabiltzen zuten egurrezko xafla bat behiaren besaburuaren itxuran moldatzeko. Martiréren lagun euskaldun batek, *Pescador* izenekoak, pilotariaren arma berria ikusi eta paleta gehiago egiteko eskatu zion. Hiru paleta gehiago eginda, lehen paleta-jokoa jokatu zuten Burzacon (Argentinan). Diego de Alvear herriko hilobia-
ren gainean honelako oroitarria ezarri diote Martiréni: «Gabriel Martirén, paleta-jokoaren asmatzaileren oroimenez» (Hist 35).

Hasieran jokoari pala zabala esan zioten. Jende askok jokatzeko zuen, eta jokoa berehala zabaldu zen eskualdean. Paletak arinago eta gogorrago egin zituzten bestelako egurrak erabiliz. 1915ean Francisco Marticorena, Argentinan bizi zen irundarra, «El Vasquito» paleta ezaguna egiten hasi zen «La Bascongada» izeneko dendan saltzeko (Hist 36). Egun Argentinan 350 paleta--talde daude, 4.000 jokalaria eta 20.000 jarraitzaile.

ZENBAIT OHARTXO HISTORIKO

Euskal pilotari Ameriketara egin zitzaion lehen aipamena 1536 ingurukoa da, Diego de Almagro Txilen ibili zenekoa (Hist 86). Jakinaenez, zenbait euskaldun ibili ziren berarekin, eta *Comentarios Reales* lanean aipatzen denez, Almagrok egunero egiten zuen pilotan Liman, nahiz eta sortzez Extremadurakoa izan. Are eta ezagunago bihurtu zuen pilota herrialde hartan García Hurtado de Mendoza euskal gobernadoreak 1557an. Besteak beste, hantxe genuen pilotan jokatzeko Alonso de Ercilla bermeotarra, *La Araucanaren* idazlea (Hist 91). Apostuak zirela eta, Ercillak auzitegira joan behar izan zuen pilota-joko batean diru-piloa galdu zuen baten salaketari erantzutera. Ameriketako historian pilotari hain lotuta dagoen jokoa-
ren arazoak eragindako lehen istilua izan zen Ercillarena.

XVIII. mendean Diego de Umanzoro apezpikuak frontoi bat eraikiarazi zuen Santiagon. Frontoia San Isidro kalean zegoen,

elizaren ondoan, eta honenbestez Pilota kalea deitu zioten hango kaleari. 1829an El Basural izeneko frontoia oilarren borrokaleku bihurtu zuten (Hist 88). Antza denez, pilotarekiko interesa motelduz joan zen, baina XIX. mendearen amaieran euskaldunak samaldaka heldu ziren Txilera eta berriz ere pilotan egiteko gogoa piztu zen herrian, baita frontoiak eraikitze-ko adorea berreskuratu ere [1884, Frontón Vallesteros, (Santiago), 1889, Plaza Euskara, (Concepción)] (Hist 92). Txilen hainbestetan gertatzen diren lurrikarak direla medio, ez dago jakiterik zenbat frontoi eraiki ziren. Gaur egun badira zazpi, gutxienez, eta denetan jokorik ezagunena paleta da.

1563an Francisco de Ibarra eibartarrak Chihuahuako (Mexiko) enkomienda jaso zuen. Bertako jendeak berehala onartu zuen pilota-jokoa, hau gizonezkoentzako kirola izaki (Hist 169). Oraindik ere badira hamar pilotaleku Chihuahua estatuan. Pilotazaleen artean Pancho Villa izan genuen. Villak pilotan egiten zuen bere bi paretako frontoian langile, soldadu eta eskola-maisuekin. Behin batean Villa «korrika joan zen Rodolfo Rodríguez maisuak sakea egin baino lehen eta honek kolpe bat eman zion palmetaz. Rodríguez guztiz damututa zegoen Villa jo izanaz, eta jokoa geldiarazi zuen barkamena eskatzeko, baina Villa generalak ez zion baimenik eman, honela esanez: 'Ekin, maisua, lasai egon, joko hau gizonezkoentzat da-eta'» (Hist 172).

Hasieratik sortu zen euskal kolonia aberats eta garrantzitsua Liman. Ez dakigu zehazki noiz eraiki zen Limako lehenengo frontoia, Corral Frontón Vasco izenekoa, baina aspaldikoa izan behar zuen, zeren bigarrena 1634an eraiki baitzuten (Hist 183). XVIII. mende aldera Liman izan ziren frontoiak, ohizkoa zenez, nolabait samarrekoak ziren. Dakigunez, 1781ean auzitara eramán zuten Limako frontoi bat, apustuak zirela eta ez zirela. 1790ean Tadeo Haenke idazleak aitortzen zuenez, Liman baze- goen «jendea erakartzen duen pilotaleku bat, non diru-pilota era- biltzen baita» (Hist 189). Azkenean, 1794an Francisco Gil Tabo- da Lemos y Villamain erretoideak erabaki zuen Frontón Vasco itxi behar zutela, zeren frontoian «jendea erruz pilatzen baitzen eta gero istiluak eta matxinadak gertatzen ziren» (Hist 183).

Argentina eta Uruguay oso leku ezagun eta garrantzitsuak dira pilotaren munduan. Euskal emigrazioa uholdeka heldu zuen Uruguayra, Montevideora hain zuzen ere, XIX. mendearen erdialdean. 1842an, adibidez, 10.000 euskaldun baziren Iparraldetik Uruguayra joanak, eta 40.000 biztanleko herrialde hartan «mundu txikia» osatzen zuten (Hist 216). Egun 800 pilotaleku daude Uruguayan: denek dituzte frontisa eta bi pareta, baita teilatua eskuinaldean, trinketearen eraginez, inondik ere. Besteak beste, esku-pilota, paleta, pala eta sharean egiten dute. 1945ean Uruguayko Pilota-Federazioa sortu zen eta harrez geroztik urtero-urterotxapelketa antolatzen du barruan dituen hogeitalekidek parte har dezaten. Gainera, Uruguayko federazioak bost aldiz hartu du Munduko Pilota-Txapelketaren ardura.

Venezuelan, berriz, euskaldunak josulagunekin batera heltzeaz gainera, Caracasko Erret Konpainia Gipuzkoarrarekin ere azaldu ziren (1728-1785). Oraindik ere badago Euskal Etxea Caracasen, aldamenean Frontón del Paraíso duela (Hist 292). 1963an Caracasko Euskal Etxeak Jai-Alai Nazioarteko Txapelketari ekin zion, eta harrez geroztik milaka ikusle bildu izan ditu ikuskizunera. Bestalde, badira beste frontoi batzuk Naguanagua, Puerto eta Mirandan. Azken urteotako euskal emigrazioak pilotazaletasunari eutsi dio.

Boliviari bagagozkio, badirudi euskal pilota Potosi mendikatean ageri zela XIX. mendearen hasieran. Antza denez, pilota-txapelketa nazionala jokatu zuten 1928an (Hist 50). Frontoiko Pilotaren Federazioa 1937an sortu zen eta oraindik antolatzen du urteroko txapelketa, 50 talde barnean hartuta. Boliviarrak frontoiak erabiltzen segitzen dute: 300 baino gehiago dira, pezuz edo harriz eginak, itxasoz gaineko 600-4.500 metrora bitartean kokatuak (Hist 53). Frontenisa gero eta ezagunagoa da eta gaur egun boliviarrak frangok ibiltzen da jokatzen modalitate horretan: batezbeste milioi t'erdi lagun, emakumezko zein gizonezko, zahar eta gazte. Bestalde, badira 1.000 boliviarrak esku-pilotan aritzen direnak (Hist 57).

Kubako 200 frontoietan euskal pilota hainbat modutan jokatzen da. Kubako jokalariek tenis-pilota erabiltzen dute eta

era guztietako jokoak dauzkate: esku-pilota, frontenisa, paleta eta *pedrada*. Hona hemen pilotari buruz Kuban argitaratu ziren lehenengo bertsoak, 1790eko abenduaren 12an *Papel Periódico de La Habana* egunkarian plazaratuak: «*Para hoy está prevenido / por gente de bizzarria / allá en la Real Factoria / de Pelota un gran partido: / Al Público se ha advertido / por la afición que se nota; / y si nadie se alborota, / verán nueve Bascongados / muy serenos, bien plantados / disputar una Pelota*¹ (Cuba 10). Horiek horrela, aipagarria da XI. Munduko Pilota Txapelketa Habanan bertan jokatu zutela bi mende geroago, 1990ean, hain zuzen ere.

Estatu Batuetara joan diren euskaldunen joanera edo emigrazioa Latinoamerikakoa ez bezalakoa izan da. Batetik, nahiko berria da: lehen taldea XIX. mendearen erdialdera iritsi zen EEBBetara, Kaliforniako urre-lasterketaren kariaz. Bestetik, Latinoamerikara zihoan jendea era guztietakoa zen (profesiodunak, langile kualifikatuak eta baserritarrak), baina EEBBeta-
ra heltzen ziren emigranteak baserritarrak ziren ia denak, Ameriketara artzain joanak. Honela, gehienak gizonezkoak ziren, ezkongai zeuden eta aldi batez atzerrian dabilen etorkinaren beharrak bete behar zituzten. Honelako premiak ondo baino hobeto betetzen zituzten EEBBetako euskal ostatueta. Izan ere, EEBBetako euskaldunak non, ostatuak han baitzeuden. EEBBetako mendebaldean bizi ziren euskaldunen bilgune sozial eta kultural bihurtu ziren euskal ostatuak, euskal herrietako plazen antzera. Honelako ostatuak dozenaka sortu dira azken 150 urteotan EEBBetako mendebaldean, baita asko eta asko betiko desagertu ere. Hori dela eta, ez dugu jakiterik zenbat ostatutan eraiki zuten frontoia, ezta nolakoak ziren ere pilotalekuak. Ikertzaile batek adierazten duenez, ostatuen erdietan edota bi herenetan frontoia eraiki zituzten (Echeverria 162). Frontoi gutxitan jokatzen zuten zesta-puntan.

Frontoi hauetan euskal gazteek tipiz-tupuzteko partiduak jokatzen zituzten ondo pasatzeko, eta batzuetan txapelketa handiak antolatzen ziren euskal komunitate bakoitzeko jokalaririk onenak elkarren lehian ari zitezten. Askotan egiten ziren apustuak ardo-xorta batengatik edo diru-apurtxo batengatik, baina batzuetan apustuek gora jotzen zuten. Ikus, bestela,

1929an *Eureka Sentinel* Nevadako egunkarian Angelo Undabarrak sinatutako oharra: «Dirua jokoan»: «Ignacio Larrea Eureka-koa buruz buru arituko da pilotan Bertaian Aranberen aurka. Partidua Elyn (Nevada) jokatuko da, hemendik hamabost egun barru. Apostuak 5.000-10.000 dolar bitartean daude alde bakoitzean, esku-dirutan. Ez da txekerik onartzen» (Voice 1977).

Euskal artzainaren garaiak joan zirenean, hala joan ziren ostatuak eta, neurri handi batean, pilota ere bai. Orduan, euskal etxeak agertzen hasi ziren euskaldunen behar sozio-kulturalak betetzeko, eta haietariko askotan badago frontoia. Hala ere, aspaldi etorritakoak zahartuegi daude pilotan aritzeko, eta honenbestez, pilota-jokoa biziki moteldu da EEBBetan. Egun San Francisco, Bakersfield, Fresno eta Chinoko frontoietan baizik ez dihardute jokalariek, denak Kalifornia estatuan. Bestalde, oro har esku-pilotak behera egin badu ere, paleta-jokoa zertxobait berpiztu dela dirudi.

EUSKAL PILOTAREN INGURUKO EKIMEN KOMERTZIALAK

Harrigarria badirudi ere, munduan gehien ezagutzen den pilota-jokoa euskaldun gutxiren kirola da. Ameriketako Estatu Batuetan, euskal pilotaren inguruko ekimen komertzial guztiek zesta-punta izan dute ardatz —jai-alai jokoa, hemen esaten diotenez. XIX. mendearen amaieran Argentinan garatutako pilota-joko hau oso kirol ikusgarria bihurtu zen bere ezaugarrirei esker, eta EEBBetako negozioileek laster antzeman zituzten euskal jai-alaiak eman zitzaizkien etekinak. Honela, hainbat frontoi eraiki zituzten EEBBetan zesta-puntaren ikusgarritasunaz baliatzeko. Bezeroak ez ziren gizonezkoak bakarrik, emakumezkoak eta goimailako jendea ere frontoira azaltzen baitzen puri-purian zegoen kirol exotiko hura ikustearren. Ekimen horietako askok etekinak atera zituzten hasieran, baina gutxik iraun zuten luzaroan.

Ameriketara izan den lehen zesta-puntako frontoia Havanako Fronton Jai-Alai dateke, 1901ean irekia. Garai hartan Kuba EEBBen eskumenaren mende zegoen eta estatubatuarrek

Kuban zeukaten gobernadore militarrek, Leonard Wood generalak, baimena eman behar izan zien antolatzaileei «jai-alai euskal pilota-jokoa, apostuak zilegi direla» aurrera eramateko (Cuba 20). Antza denez, Wood generalak gogoko zuen pilota, eta gainera egunero jokatzeko. 1902an baziren bi pilota-aldizkari Kuban: *La Cancha Habanera* eta *Beti-Jai* (Cuba 25). Palacio de los Gritos izeneko frontoia 1910ean itxi zuten, baina berriro ireki zuten 1918-1930 bitartean. Garai hartako jokalaririk onenek jokatu zuten frontoi hartan, askotan dirutza handia tartean zegoela. 1929an jai-alai txapelketak 6.000 dolarreko saria eskaini zien txapeldunei (Cuba 63). Frontoi honen inguruan badago gatz eta piperrik franko: buruhiltzaileak, ondasunak galdutako jendea eta tiroketak (Cuba 49).

1920an beste frontoi bat ireki zuten, Cienfuegos, joko profesionala sartzeko, baina laster itxi behar izan zuten. Habanako Palacio de las Luces edota Nuevo Frontón 1921ean ireki zuten, baina berehala itxi behar izan zuten jokalariek greba egin zutelako. Honenbestez, Habanako alkateak baimena ukatu zien jabeei frontoia berriz irekitzeko. Gero partiduak jokatzeko hasteko baimena eman zien, baina apustuak debekatuta. Horri ez zegoen etekinik ateratzerik eta 1924an berriro ireki bazuten ere, handik bi urtera frontoiarenak betiko egin zuten zikloi batek suntsituta.

Garai hartan, oso jende ezaguna joaten zen Kubara zesta-puntako partiduak ikustera, hala nola, Babe Ruth eta Ernest Hemingway. Jakina denez, Hemingwayek oso maite zuen Euskal Herria, batez ere Iruña eta zezenketak. Gainera, idazle iparramerikarrak biziki maite zuen euskal pilota eta pilotari asko zituen adiskide. Behin elkarrizketa egin zioten pilotaz hitz egin zezan. Ziurrenik, Hemingwayri gai honi buruz egin zioten elkarrizketa bakarra dugu eta bertan azaltzen zuenez, baziren 30 urte pilotazalea zela. Bestalde, pala, esku-pilota eta erremonta ezagutzen zituela aitortzen bazuen ere, «zesta-punta daukat ikuskizunik begikoena. Hunkigarria iruditzen zait denbora osoan, gizonaren ahaleginak azken muturreraino eramanda» (Areitio 56). Orduan, Hemingwayri galdetu zioten zein izan zuen momenturik gogoangarriena pilota ikusten ibili zene-

tik, eta berak Julian Ibarlucea bere adiskideak Habanan izan zuen istripua kontatu zuen:

«Zauri larriak jasan dituen jende asko ikusi dut neure bizitzan, baina Ibarluceak istripua jasan zuenean, aurrez aurre ikusi nituen sekulan bururatuko ez litzazkidakeen kuraia eta lasaitasuna. Partidua hasi baino ordu-erdi lehenago Ibarlucearekin hizketan izan nintzen. Gero partidua ikusten egon nintzen, poz-pozik lau pilotariak beren onenak ematen ari baitziren. Bat-batean, Guillermo, jokalaria handia bera, pilota harrapatzera joan zen eta leku txarretik bota zuen, halako zorte txarraz, non Ibarlucearen burua jo baitzuen. Pilota oso arin joan zen eta ohi ez bezalako zarata egin zuen, lehor, hotz, ate-danbada baten antzera. Baina Ibarlucea ez zen erori. Huraxe sendotasuna! Ezinezkoa zirudien gizonak zutik irauteak. Alkandora zuria gorritzen hasi zitzaion tanto-tantoka. Aurpegia erabat gorritu zitzaion... Goitik behera odoleztaturik zegoen eta, hala ere, zutik zirauen. Beste pilotariak eta epaileak berarengana joan ziren eta erizaindegra eraman zuten. Beldurrak aidean, neu ere hara joan eta guztiz harritu nintzen gelan sartzean, izan ere, gaixoak irribarre tristez agurtu baininduen. Bostekoa eman zidan... eta konortea galdu zuen. Hiru egun igaro eta gero, artean ere konortea galduta zegoen. Hilzorian zegoen. Bazihoan, inoiz baino indartsuago zebilela ere, sasoi betean eta gazte-gazterik. Bi ebakuntza egin zizkieten eta zientzi mirarier esker, bizitzara itzuli zen» (Areitio 57).

Estatu Batuetan zesta-punta jokatzeko hamasei frontoi izan dira, gutxienez: bi Nevadan, hamar Floridan, hiru Connecticuten, eta beste bana Rhode Island, Chicago eta Missourin. Estatu Batuetan ireki zen lehen frontoi profesionala St. Louisen (Missourin) eraiki zen, 1904an. Ricardo Galbis Ajuriak, Habanako ingeniari zibilak eraiki zuen. Galbis berak bazeukan zerikusirik Habanako lehen frontoi profesionala eraikitzearekin (BSP 1977). Hasieran bertako zaleek zesta-punta jakinminez eta xarmaz ikusi bazuten ere, St. Louiseko frontoiak porrot egin zuen. Estatu Batuetan gehien iraun duten zesta-puntako frontoi profesionalak Miami (Florida) aldean daude. 1924an eraiki zuten Floridako lehen frontoia. Hurakanak suntsitu zuenez, 1926an beste bat eraiki behar izan zuten, Miami Frontón izenekoa. Honen lehiakidea, Biscayne Jai Alai frontoia zen (Hollander 47). Jokoak ez zuen arrakasta handirik lortu, hala ere, 1935era arte. Orduan

Floridako parlamentuak legez onartu zituen jai-alaiako apustuak (Hines 95). 1953an Dania Jai Alai apustuak onartzen zituen bigarren frontoia izan zen estatuan. Kirolak gora egin zuen 1960ko hamarraldian, garai hartan kubatarrek —pilotazale amorratuak— erruz sartu baitziren estatura, eta 1978an hamar frontoi ziren Floridan (Hollander 52). 1975-76ko denboraldian soilik, 4,5 milioi ikusle izan ziren Floridako frontoietan (Hines 96).

Estatu Batuetan jokatzeko diren beste kirol askotan bezala, zesta-puntako munduan ere hainbat istilu izan dira langile eta ugazaben artean. 1968an Floridako jokalariek greba egin zuten bost frontoitan. Orduan sei frontoi ari ziren lanean estatuan (Hollander 126). Frontoietako arduradunek ez zuten inolako konponbiderik onartu eta jokalaria berriak hartu zituzten. Jokalari gehienak Euskal Herrira itzuli ziren, edota pilotan jokatzeari utzi zioten. Era berean, 1973an Las Vegasko MGM Grand Hotel distiratsuak Nevadako lehen zesta-puntako frontoia zabaldu zuen, bestelako exotismoak ekarriaz betidanik ikuskizun bereziak eskaintzen zituen estatu bati. Artean bi urte joan ez zirela, jokalariek —haietariko gehienak euskaldunak ziren— greba egin zuten eta kasinoko arduradunek frontoia bertan behera utzi behar izan zuten (Deadline 1975).

Gaur egun Estatu Batuetan ari diren zesta-puntako enpresak jokoari oso lotuta daude eta begi-bistan dago dirujokoa hainbat estatutan zabaltzeak biziki eragin diola zesta-puntari. Nevadan, adibidez, pilota betidanik ibili da lehia gogorrean kasinoko jokoaekin eta azkenean argi gelditu da frontoi batek ekartzen dituen gastuak eta espazioaren beharrak, baita pilotaren inguruan antolatzen den dirujokoaren moteltasuna ere, beti egongo direla kasinoko mahai eta makina txanponjaleen zalapartaren atzetik. Honela, Renoko MGM Grand Fronton 1980an itxi zuten bertako hotel-arduradunek, eta Las Vegasko frontoia hiru urte gehiago baizik ez zuen iraun. 1970eko hamarkadan eta 1980koaren hasieran izandako itxaropenak gorabehera, EEBBetako zesta-punta gainbehera joan da azken urteotan. Honekin badukete zerikusirik 1988an izandako grebaldiaren ondorioek. Alabaina, zerikusi handiagoa du jokoa-ren hedapenak. Izan ere, zenbait estatutan loteriak antolatu

dira, eta gainera Nevadaren tankerako kasinoak sartu dira hainbat erreserba indiarretan eta beste leku batzuetan. Honen ondorioz, Miami eta Connecticuteko frontoi asko itxi behar izan dituzte eta beste batzuk ixtear daude. Gauza bera gertatu da Limako frontoi profesionaletan [1906an Fronton Lima, 1930ean Jai Alai frontoia], Brazilen [Club Athletico Paulista-1900], Caracasen [Fronton Jai Alai 1933-1977] eta Mexikon. Gaur egun zesta-puntako frontoien izatea bera ere galzorian dago leku guztietan.

Jokoaren eragina dugu Ameriketara izan diren zesta-puntako enpresa profesionalak galtzearen lehen arrazoia, baina beste-lakoak ere badira. Zesta-puntan jokatzeko trebetasun handia behar da eta horretarako hainbat urtetan ikasi behar da. Bestalde, tresnak eta pilotak oso garestiak dira, joko oso leku gutxitan joki daiteke, umeek aukera gutxi daukate ikusteko eta ikasteko eta, honenbestez, gazteek ez dute ikasten nola jokatu. A reago, oso garesti irtetzen da jokalariei profesionalerik osatutako talde sendo bat atzerriko ekartzea.

AZKEN HITZAK

Euskal pilotak Ameriketara izan dituen gorabeherak oso lotuta daude euskal emigrazioarekin. Euskaldunak non, frontoiak eta pilotazaleak han. Lehen belaunaldiko jendea itzali ahala, pilota ere hala galdu da, edota bestelako kirol bihurtu da, bertako herritarrek beren modura egokituta. Bitartean, bigarren eta hirugarren belaunaldiko euskal amerikarrak kirola eta kultura bizirik atxikitzen saiatu dira euskal etxeen bitartez. Paleta-jokoa, gomazko pilotaz nahiz tenis-pilotaz jokatuta, gero eta arrakastatsuagoa suertatu da eta, zalantzarik gabe, bizirik iraungo du Ameriketara. Jokalariek eta ikusleek paleta-jokoa euskal pilotaren baitan dagoela konturatzen diren heinean, Ameriketara jokatzen den paleta euskal jokoa izango da. Hala gertatu ezean, puri-purian dabilen joko argentinar edo uruguayarra baino ez da izango.

Zesta-punta, behintzat, gainbehera joango da kirol-enpresa den aldetik, eta baliteke erabat desagertzea zenbait ekitaldi berezi alde batera utzita.

Esku-pilotak ere behera egingo du, arrazoi asko direla medio. Demografi aldaketak izan litezke eraginkorrenak. Pilotak ahalegin fisiko handia behar du, eta min handia ematen die gizonezko gazte baten esku, zango eta bizkarraldeari. Azken hogeita hamar urteotan inmigrazioa ia erabat eten da, talde etnikoa ez da berriztatu eta lehenengo belaunaldiko euskaldunak zahartuz doaz. Dagoeneko, Ameriketako euskaldunak ez dira Euskal Herrian jaiotako gizonezko gazteak bakarrik —Euskal Herriko kiroletan iharduteko prest dagoen gizataldea, hain zuzen ere. Areago, medikuntza-ikerketetan agertzen denez, honelakoak dira pilota esku hutsez jotzearen ondorioak: esku-mutur eta esku hautsiak, odol-hodi etenak, koloregabetzea eta mina (Rovira 321).

Honez gainera, akulturazioaren indarrak Ameriketako kiroletan ihardutera bultzatu dituzte bigarren eta hirugarren belaunaldiko euskaldunak, eta hauek gogoz hartu dituzte bertako kirolak, hala nola, beisbola, futbola, rugbya, saskibaloia eta tenisa. Belaunaldi bakoitzeko jende guztiari egiten zaio gogo bera bizi den garaian eta kulturaren nagusi diren kiroletan lehiatzeko adin bereko lagunekin batera. Herri txikietakako euskal etorkinentzat pilota zen errege, baina gaur egun EEBBetako institutuetara doan euskal gazte bulartsua askoz ere gogo handiagoz arituko da beisboleko pilota-jokalari zaharkitu mordoska baten aurka baino.

Kiroldak bere moduko eginkizuna dauka gizarte industrial eta post-industrialetan, nekazari-gizarteetan bestela gertatzen delarik. Honenbestez, Ameriketako esku-pilotaren gainbehera eragin duten zenbait ezaugarri Euskal Herrian bertan ageri dira. Esku-pilota oso kirol zaharra da eta ohizko nekazari-gizarteari lotuago dago egungo hiriko bizimoduari baino (Aguirre). Salbuespenak salbuespen, pilota gizonezkoentzako kirola da, bai Euskal Herrian bai Ameriketean. Errealitate honek Euskal Herriko gizarte tradizionalen bestelako arazorik sortzen ez bazuen ere, halako gizartean lana eta jolasa sexuen bereizkuntza

tzari lotuta agertzen baitziren, ez dago gauza bera esaterik gaur egungo gizarte amerikarrari buruz. Bestalde, gaur egun Euskal Herriko jenderik gehiena hirietan bizi da, apartamentuak dituzte bizileku eta bulegoak lantoki. Esku garbi eta bigunak dituzte, eta askoz ere gogo handiagoz ibiliko dira ordenadorearen teklak sakatzen lan astunetan iharduten baino, dela pilota gogorak paretara kontra jotzen, dela 300 librako harri-puskak leporaino jasotzen. Dagoeneko, herri-kirolek ez dute eguneroko lanaren ekina isladatzen, eta horregatik gaurko euskaldunek pilota esku hutsez jo baino nahiago dute tenisean aritu edota baloia ostikoz jo. Honen ondorioz, pilota jadanik ez da euskaldunen kirol nagusia, hala nola gaur egun beisbola ez baita iparramerikarren kirol nagusia, kirol askotako bat baizik.

Ameriketean euskal pilota klasikoaren berpizkunderik egongo bada, ez da bere kabuz gertatuko. Hori gertatzekotan, ordea, erakundeek, hala nola, euskal etxeek, pilota-federazioek eta Eusko Jaurlaritzak, lan gogorra egin beharko dute. Gaur egun inoiz baino handiagoa da erakunde horien arteko komunikazioa eta ahalegin handia egin dute denek pilota Ameriketara zabaltzeko, batez ere gazte-jendeari begira. Nolanahi ere, ikus-teko dago pilotan iharduteko gogo erdi-galdu horri eutsiko dioten, eta batez ere, pilotazaletasuna piztuko duten Ameriketako euskal gazteriaren baitan.

Ameriketako euskaldun askok beren arbasoen hizkuntza ikasten segitzen dute, hein handi batean arrazoi sinbolikoengatik. Euskara haien nortasunaren osagai funtsezkoa da, eta honela agertzen da hainbat modutan. Ameriketako euskaldunek arbasoen sinbolo arketipikoak bereganatzeko premia dute eta horregatik ikasten dute euskara. Honelako sinboloek lehengo garaietatik hona osatuz joan diren burumolde guztien bilduma irudikatzen dute. Hori dela eta, sinbolook gorde eta eguneratu egin behar dira, bestela ezinezkoa baita gaur egun beste toki batzuetan bizi diren euskaldunekin harremanetan egotea eta norberaren arbasoei lotuta irautea. Pilota ere kulturaren emaitza da eta baliteke usadioak eta tradizioak maite eta gordetzen dituztenek pilota gogoz atxikitzea. Dagoeneko, honelako zerbait gertatu da dantza eta beste ezaugarri

kultural batzuekin. Izan ere, pilotak gure arbasoen berezitasuna azpimarratzen du, baita geure berezitasuna bera ere.

BIBLIOGRAFIA

AGUIRRE FRANCO, Rafael: *Deporte Rural Vasco.*, Editorial Txertoa, San Sebastian, 1983.

AREITIO, Felix «Ermua»: *Cancha: Revista Quincenal de Pelota Vasca*, México, D.F., 15 Nov. 1945.

BLOOM, Leonard: «The Settlement of Basques in New England» in *Basque Studies Program Newsletter*, 15 Nov. 1976.

BURDIAT RAMPA, Gerard: *La Mano del Pelotari*, Universidad de la República, Facultad de Medicina, 1987.

«Deadline for Striking Jai-Alai Players» in *Nevada State Journal*, 8 Nov. 1975.

DOUGLASS, William A. and BILBAO, Jon: *Amerikanuak: Basques in the New World*, Reno: University of Nevada Press, 1975.

ECHEVERRIA, Jeronima: «California-ko Ostatuak: A History of California's Basque Hotels» in *Dissertation*, University of North Texas, 1988.

HINES HERRINGTON, Katherine: *Jai Alai: the First Inside Look at America's Newest Sports Craze*, WICC Books, 1977.

HOLLANDER, Zander and SCHULZ, David: *The Jai-Alai Handbook*, Los Angeles, Pinnacle Books, 1978.

KEEVERS, William R: *The Gambling Times Guide to Jai Alai*, New Jersey, Gambling Times, 1984.

MENDEZ MUNIZ, Antonio: *La Pelota Vasca en Cuba*, Ed. Científico-Técnica, La Habana, 1990.

«The St. Louis Fronton» in *Basque Studies Program Newsletter*, 16 May 1977.

«The St. Louis Fronton Revisited» in *Basque Studies Program Newsletter*, 19 Nov 1978.

Voice of the Basques, June 1977.

1. Gaur izango da Real Factoria de Pelotan partido handi bat, jende adoretsuak jokatzekoa. Jendeari

gaztigatu egin zaio, izan ere, hemen badago zaletasunik, eta denak zaratarik egin gabe badabiltza,

bederatzi euskaldun ikusiko dituzte, lasaiak eta segailak, pilotan jokatzen.